

Леся Сухомлинська,
PhD, старший науковий співробітник
відділу педагогічного джерелознавства
та біографістики
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0003-3055-5392
e-mail: 1408koala@gmail.com

ЛИСТИ–ВІДГУКИ ЧИТАЧІВ НА СТАТТЮ В. СУХОМЛИНСЬКОГО «ДЖЕРЕЛО НЕВМИРУЩОЇ КРИНИЦІ»

Анотація. У статті оприлюднено та розглянуто раніше не опубліковані листи-відгуки читачів на статтю В. Сухомлинського «Джерело невмирущої криниці» (1970) та здійснено історико-педагогічний аналіз малорозробленого аспекту його педагогічної спадщини – листування з широким колом кореспондентів як своєрідного відображення суспільних настроїв у царині державної мовної політики в СРСР 60–70-х років ХХ ст.

Виокремлено педагогічні праці, що яскраво репрезентують погляди педагога на важливість прищеплення школярам любові до рідної мови, зокрема «Слово про слово» (1964), «Слово рідної мови» (1965), «Слово і мислення» (1965), «Стежка до квітучого саду» (1969), «Джерело невмирущої криниці» (1970) тощо. Виявлено, що публікації цих статей мали резонанс: автор отримував багато листів-відгуків щодо питань і проблем з викладанням української мови в загальноосвітній школі. Показовою стала стаття «Джерело невмирущої криниці», на яку він отримав не менш як 20 листів від різних адресатів. Виявлено, що кореспондентами В. Сухомлинського були представники всіх професій, що засвідчує гостроту та актуальність «мовного» питання в тогочасній Україні. У статті процитовано та проаналізовано ті листи, які найповніше відображають порушені педагогом проблеми. Досліджено також «географію» листування між педагогом і його кореспондентами й простежено її збіги та суголосність трагічним подіям, які переживає сучасна Україна. Встановлено, що активне і розмаїте листування сприяло постійному діалогові з читачем з метою отримання відгуку та задля вивчення ситуації, її впливу на широкий загал. З'ясовано, що вищезгаданий прийом «лист – відповідь» став для В. Сухомлинського дієвим інструментом трансляції важливих на його думку ідей і поглядів на освіту та виховання не безпосередньо, а опосередковано, сучасною мовою – через «стейкхолдерів» (або ж «агентів змін»). Зроблено висновок про важливість таких дослідницьких підходів, які розкривають «історію знизу», надають можливість всебічно висвітлити педагогічні ідеї, досвід, особистість не лише самого В. Сухомлинського, а й його кореспондентів. З'ясовано, що епістолярна спадщина педагога є

невід'ємним складником його творчості, містить багато оригінальних і цінних ідей, але досі залишається малодослідженою і потребує подальшого розгляду та аналізу.

Ключові слова. В. Сухомлинський, «Джерело невмирущої криниці», листування, рідна мова, рідномовна освіта, виховання.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання долучення до рідномовної освіти, викладання української мови, володіння нею усіх громадян України на всіх рівнях, зокрема в освіті, науці, культурі, побуті, нині надзвичайно гостре через російсько-українську війну, трагічні події і факти, які відбуваються щодня. І всі вони так чи інакше стосуються питань вживання української мови, які нині з освітньої проблеми переросли в гостро політичну, стали певним вододілом між «добром» і «злом», маркером «свій – чужий», дієюю і переконливою зброєю проти ворога.

Але ця проблема виникла не сьогодні: вона має історичний характер, хоча і не була настільки драматичною. Майже вся історія українського народу свідчить, що мовне питання – на вістрі його боротьби за власну ідентичність. У різні історичні періоди ця боротьба то посилювалася, то притлумлювалася залежно від тиску російської державної влади на національну освіту, культуру, науку. Цей тиск, ця заборона викликали спротив, бажання вивільнитися, навіть здійснивши невеликі з першого погляду, але резонансні кроки у зміні наявного стану речей.

Промовистою у цьому контексті є науково-публікаційна діяльність В. Сухомлинського, який у 1950–1960-х рр. неодноразово в українській пресі (журналах і газетах) публікував статті, що підкреслювали значення рідномовної освіти для дітей різного віку, пропонував нестандартні, авторські методики виховання любові до рідного слова. Статті педагога викликали у свідомих українців бажання поділитися з ним і своїми міркуваннями. Саме цьому листуванню і присвячено розвідку.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Сучасні науковці наголошують, що нині дослідницька практика поступово трансформується завдяки оцифруванню архівів і першоджерел. Оприлюднено безліч нових

цифрових ресурсів – паперових документів, звукозаписів, колекцій фотографій, епістоляріїв. На думку британського історика А. Бінгема одним із найкорисніших джерел для сучасних дослідників є оцифровані газетні архіви (Bingham, 2010), зокрема й неопубліковані листи до редакцій. Дослідження дотепер не оприлюдненої епістолярної спадщини відомих діячів науки та культури сьогодні є своєрідним трендом. Нещодавно у бібліотеці Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві віднайдено десять не введених досі до наукового обігу листів П. Куліша. У дослідженні І. Адамської з'ясовано обставини, за яких ці листи написано, проаналізовано їхній зміст та встановлено в окремих випадках адресата і датування документів (Adamska, 2023, с. 52–81). Цим дослідженням зокрема ми керувалися під час написання цієї статті.

У значній історіографії творчої спадщини В. Сухомлинського, зібраній у біобібліографічному покажчику «Василь Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження», частково представлено і його епістолярну спадщину (Епістолярії, 2018, с. 146–150). Однак там вміщено бібліографічні описи листів лише опублікованих листів В. Сухомлинського, але не листів до нього. Статтю «Джерело невмирущої криниці» (Сухомлинський, 1970) розглядаємо, вслід за педагогом, як «лист до словесника», на який, як свідчить покажчик, відгукнувся нарисом «Дорогоцінність мови нашої» письменник І. Цюпа (Цюпа, 2024), котрий високо оцінив актуальність порушеної тематики. Дослідниця Г. Федорченко у передмові до хрестоматії статей В. Сухомлинського «Любов до рідного слова» (2008, с. 5–19) оприлюднила лист В. Терена до В. Сухомлинського, де автор підкреслив значення цієї публікації, її вплив на суспільну думку. Всі інші епістолярії, які містили відгуки на цю статтю, до сьогодні не оприлюднено. Отож вони і є предметом нашого дослідження.

Мета і завдання статті – оприлюднити раніше не опубліковані листи до В. Сухомлинського і на основі дослідження епістоляріїв продемонструвати, що вони є недооціненим і, відповідно, малодослідженим

джерелом для розвідок, сконцентрованих на особистісній інтерпретації актуальних історичних проблем, і суттєво збагачують розуміння освітньої політики та суспільних настроїв у розглядуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статтю «Джерело невмирущої криниці» вперше опубліковано в газеті «Літературна Україна» 28 квітня 1970 р. (Сухомлинський, 1970). Повторно українською мовою її надруковано двічі: у часописі «Відродження» (Сухомлинський, 1993, с. 65–69) – «українському міжетнічному науково-педагогічному журналі» про «мови, літератури, історію народів України в національних школах» (як зазначено на палітурці), що виходив з 1992 р. до 2000 р., та в збірці «Любов до рідного слова» (Сухомлинський, 2008). Двічі стаття виходила і в перекладі російською «Живая вода криницы» в «Литературной газете» (Сухомлинский, 1970) та «Источник неумирающего родника» в газеті «Иркутский университет» (Сухомлинский, 1971). Зауважимо, – речення, де педагог наголошує, що йдеться саме про українську: *«Я отримав листа Вашого, сповненого тривоги за знання школярами нашої рідної української мови»*, в перекладах російською скорочене до *«тривоги за знання рідної мови»* (пер. Ю. Фалюша) в «Иркутском университете» і взагалі викреслене з тексту (пер. Н. Дангулової) в «Литературной газете», що з огляду на тенденцію до русифікації освіти, культури та суспільної думки, яка посилювалася на початку 1970-х рр., має ознаки культурної апропріації.

Написана у формі листа-звертання до вчителя-словесника, стаття є поетичним, високохудожнім твором про невмирущу криницю українського слова. В. Сухомлинський закликає палко любити рідну мову, прищеплювати цю любов своїм вихованцям, плекати глибоку шану до материнського слова. Він обурюється станом викладання української мови в початковій школі, наголошує на великій відповідальності вчителів-мовників за майбутнє рідного слова.

Стаття «Джерело невмирущої криниці», яка стала однією з останніх, опублікованих педагогом, була далеко не першим звертанням автора до цієї

тематики. Їй передували такі публікації: «Слово про слово» (1964), «Слово рідної мови» (1965), «Слово і мислення» (1965), «Слово вчителя в моральному вихованні» (1967), «Слово рідної мови» (1968), «Стежка до квітучого саду» (1969).

Наприкінці 1960-х рр. період так званої «відлиги» закінчився, посилилася тотальна русифікація в культурі, освіті, в усіх сферах життя. Громадські і культурні діячі, письменники й освітяни намагалися чинити спротив (І. Світличний, І. Дзюба, В. Стус, О. Гончар та ін.) та зазнали гонінь та репресій. Детально ці події описала Г. Федорченко у вступній статті до збірки «Любов до рідного слова» (2008, с. 5–19). До небагатоголосого хору доєднався і В. Сухомлинський зі своїм «Джерелом».

Рядки цього високохудожнього твору зачаровують, наповнюють уяву читача пасторальними пейзажами природи маленького української села, дещо ідеалізованими уявленнями про джерела рідного слова, мови, думки. «Друже мій, я твердо переконаний, що своє, глибоко індивідуальне життя оце, в світі слова, мусить бути в кожній дитини і чим багатше воно, тим щасливіші дні й роки, які проходимо ми нивою радощів і суму, щастя й горя. Я вважаю дуже тонким виховним завданням те, щоб у духовному житті кожного мого вихованця були дні, години – а найчастіше це бувають, – коли, образно кажучи, час немовби зупиняється, картини, образи навколишнього світу назавжди вкарбовуються в свідомість, на ниві життєвій залишається назавжди вічний вогник», – ось так поетично В. Сухомлинський пише про виховання любові до рідного слова. (2008, с. 39–40).

Публікація статті викликала неабиякий резонанс. З усіх куточків України до Павлиша полетіли листи. Від освітян, науковців, робітників, інженерів, студентів, військовослужбовців. Так, В. Терен, письменник, вихованець Павлиської школи, учень В. Сухомлинського написав своєму вчителеві схвильованого листа:

«Пишу Вам відразу же опісля її читання. Не написати відразу –

просто не можна. Ви підняли так сміливо, так відверто ті питання, які давно болять нашому народу!»

«Вартість статті ще й у тому, що Ви даєте обрії, а не лише виставляєте дійсність її дійсною стороною (а не дошкопошанною). Ви показуєте, що і як можна і треба робити в нинішніх умовах; Вашій статті не може перечити жоден мракобіс, він безсилий аргументувати, хоч, безумовно, Ваші думки інфарктують його убоге холуйство і добропорядочне псевдодійництво».

«Слово... Бачити слово...Дихати словом... Як це у Вас прекрасно – дитинство рідної мови... І як це страшно (читаю, те, що ненаписано, а вилито болем поміж рядками) – тисячі, тисячі людей... без дитинства... Або зі спаплюженим дитинством. Ніби вони винні в чомусь, діти...»

«...Доземний уклін за цю роботу Вам, великий і чесний робітнику. Зараз напишу свої думки про цю статтю в «Літ. Україну», наполягатиму, аби газета і далі повела розмову про слово, аби друкувала відгуки, яких, без сумніву, буде так багато. Аби газета не злякалася...»(Терен, 1970).

Але вочевидь газета «злякалася». Лише в «Літературній Україні» майже через рік з'явився єдиний відгук на статтю письменника І. Цюпи (1971). Натомість листів-відгуків було значно більше. Ті, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та в особистому архіві сім'ї Сухомлинських (21 джерело) і які ми проаналізували в процесі написання цієї статті, оприлюднено вперше.

Більшість кореспондентів дякують авторові статті за своєчасність та нагальну потребу обговорюваної тематики. Водночас багато листів гіркі, іноді різкі й розпачливі. Їх автори обурені ситуацією з українською мовою в освіті, у побуті, в усіх сферах життя. І таких листів, кожен з яких – крик душі, багато. Вважаємо за потрібне процитувати деякі з них майже повністю, лише з певними скороченнями, як безцінні свідчення того часу, зберігши авторську орфографію.

«Шановний Василю Олександровичу,

вибачте, будь ласка, що клопочу Вас. Я довго виношував думку написати Вам листа, сьогодні врешті наважився, бо вважаю справа, яка привела мене до Вас, стосується не тільки мене. Це справа кожного свідомого громадянина, точніше: громадянина-патріота своєї батьківщини.<...>

Я і дружина – інженери, українці. В 1955 р. ми закінчили Ленінградський політехнічний інститут. І до 1961 р. працювали на заводі на Уралі (м. Орськ Оренбурзької обл.). Коли старша дочка стала підростати (у нас троє дітей), ми почали думати над тим, як бути з школою. Нам хотілося навчати своїх дітей в українській школі. (До речі, це викликає у 99% наших колег здивування: чому в українській.<...>В нас прийнято, що українською мовою може говорити вчитель, артист, науковець лінгвіст... та тільки не інженер. Вибачте за оці і так відомі Вам речі).

Якраз трапилася нагода переїхати працювати за своїм фахом в Краматорськ. З 1961 року ми проживаємо в Краматорську.

В 1964 році пішов я записувати свою доньку до єдиної в Краматорську української школи. Школа ця (№ 15) далеченько від нас і не раз ми з дружиною міряли кроками відстань до школи та все бідкались, чому вона не ближче (а бідкатись були підстави: буквально за 20 метрів від нас одна школа, трошки далі – друга, третя...). В школі узнаю, що вже третій рік, як школа не українська. Декілька годин розмовляв з директором і узнав жахливі речі. Узнав про те, як батьки роками збирали підписи написали в Київ, Москву та ще бог зна куди, щоб школу зробити «руською». І таки добилися: тепер школа «руська»...

Так. В надзвичайному загоні знаходиться українська школа в містах і робітничих селищах на Україні. Мені не хочеться акцентувати Вашу увагу на Донбасі, де до української мови ставляться не тільки не прихильно, а навіть вороже. Вам відома також і та істина (цілком закономірна і оправдана), що чисельність міського населення збільшується буквально щорічно, отже єдина сфера вживання українського слова – село – катастрофічно звужується, І до чого це врешті-решт приведе? Це не інтелігентський зойк і писк, – це констатація факту, коли дивитись правді живій в очі.

Як українець українця, як батько – заслуженого вчителя Української РСР запитую Вас: як в оцих умовах виховувати любов дітей до рідної мови, виховувати інтернаціоналізм, патріотизм і всі

інші позитивні риси, до яких Ви дуже часто апелюєте в своїх творах і які Ви виховуєте в своїх вихованців? Як без цеглинки не побудувати ні простенької хати, ані величного собору, так і без рідного слова не можна виховати людини справжньої, Людини з великої літери. Вийде обиватель. <...>

Умови життя в робітничому середовищі абсолютно спростовують надуману теорію двомовності <...>.

Дуже важко робити з усього акту виховання дітей подвиг, на це здатні одиниці. Навчити українцеві дітей рідної мови, виховати у них любов до неї; скрізь, при всяких обставинах говорити українською мовою, вибачте, але це подвиг в стократ героїчніший, ніж ті подвиги, на які Ви дуже часто посилаєтесь в своїх книгах. Я повторюю: як педагогові, може це Вам дошкуляє менше, а от нам – технічній інтелігенції надзвичайно важко бути самим собою, бо реальне життя створює мільйони таких ситуацій, коли треба зважувати, що дорожче: шкура (вибачте за грубе, зате точно слово) і шматок хліба, чи рідна мова і все інше, що з нею пов'язане, включаючи національну гордість.

Василю Олександровичу, мені хотілося б знати, як би Ви, як педагог, повели себе в отаких ситуаціях, які я зараз приведу нижче.

Дітей ми змалку привчаємо до української мови. До 6 років вони живуть на селі у бабусі, говорять там українською мовою. Перед школою (перед 1-м класом) приїжджають до нас, в Краматорськ.

Російської мови вони не знають. І от з першого ж дня на вулиці отакі ж дітлахи, як і вони тикають їм в вічі: «хохлушка», «хохлёнок» і т. п. Треба бачити, як загальна зневага з боку дитячого «суспільства», що проявляється в безлічі дрібничок, раниць їм душі!.. А в дитинстві ж дрібничок немає, це Ви добре знаєте.

Пояснюю дітям, що так кажуть діти не виховані, не культурні і т. д. і т. п. Але ж це дуже й дуже мало влаштовує дітей (як і мене самого), бо все життя суперечить моїм словам. Діти і надалі залишаються «неграми», аж поки не оволодіють російською мовою. А справа ж не тільки в мові, скільки порухів і нюансів в душі дитини гине!..

Діти підростають, запитують: «Тату, а чому тут всі говорять по-російському?» Відповідаю, що тут живе більшість росіян. На деякий час ця відповідь дітей задовольняє.

Згодом діти узнають, що живе в Донбасі українців все ж таки більше, ніж росіян. Кажу дітям, що говорять вони (українці) на вулиці російською мовою для того, щоб їх розуміли росіяни.

Потім діти узнають, що всі українці і вдома між собою говорять по-російському. Запитують: чому? Як можна відповісти на це запитання дитині, що має 7–8 років? Як?

Пам'ятаю, як один час вони запалали бажанням побувати в Києві, щоб почути на вулицях (не в театрі, і не по радіо, а саме на

вулицях міста) українське слово. Їм здавалося, що в Києві, як столиці України, там уже напевне всі говорять по-українському.

Побували потім і в Києві, і в Полтаві, і в Дніпропетровську, і в Черкасах і др. містах України, ну, звісно, і там рідної мови не чули. Що і як потрібно говорити дітям, щоб зберегти, як часто Ви кажете, чистим батьківський авторитет, щоб в їхні душі не вкралося розчарування і батьком, і Україною з її мовою, культурою і т. д., і багато дечим іншим, про що так гарно пишуть в книгах, а в дійсності воно виявляється фікцією?! <...>

Чи не забагато сил і засобів витрачаємо ми, українці, на розгадку отаких ребусів?

Як Ви думаєте, Василю Олександровичу?

Що можете порадити Ви, досвідчений педагог, нам, батькам? Як вести себе, що відповідати на безперервний ланцюг дитячих запитань, що виникають в сім'ї українця, свідомого своєї національності, своєї відповідальності перед народом, який його породив.<...>

Перепрошую Вас за багатослівність; написав багато, а сказав тільки маленьку часточку того, що хотілося сказати.

З глибокою повагою і вибаченням Гребенюк [Григорій Степанович].

10.03.70 р.» (Гребенюк, 1970)

Ще один лист.

«Шановний Василю Олександровичу!

Одержав від Вас лист-відповідь. Важко передати з яким хвилюванням я його читав. Не знаходжу слів вдячності. З листа видно, що Ви мене вірно зрозуміли. Турботи про оволодіння сином рідної мови не є першорядними. Значно в більшій мірі мене турбує сучасний стан української мови. Гадаю, що причиною її обмеженого вживання є навчання у вузах та технікумах на російській мові, впровадження російських шкіл, показ кінофільмів на російській мові, передачі радіо та телебачення. Та головним, очевидно, є те, що нас ніхто не вчить любити та поважати рідну мову. Помітно як росіяни турбуються про вірну вимову кожного слова. Коли ж ціла республіка говорить суржиком, то це мало кого хвилює. Почувши мову сучасного селянина, мені хочеться плакати; в інших вона викликає сміх.

Один тип стоїть у книжковому магазині і ніяк не може підібрати книжку російською мовою. Врешті-решт він процідив: «Я хохол, но украинский язык, то телячья мова». У мене серце облилося кров'ю. Треба було сказати йому щось образливе, та я не зміг. Зрозуміло, що цей тип десь і зараз топче нашу землю своїми брудними чобітьми.

Власне ніхто ж не проти вивчення російської мови (це необхідно в такій багатонаціональній країні), та чому вона повинна витіснити рідну? <...> Виникає невимовна біль коли відвідуєш міста Прибалтики, або Грузію (був у відрядженні). Там люди розмовляють

рідною мовою. Невже ж ми гірші за них? Чому ж нам ніхто зверху не підкаже, що відмова від рідної мови рівнозначна злочину. <...>

Жалісно я тут пишу. А хто ж я сам? Сам я процентів на 90 розмовляю російською мовою (якщо не брати до уваги розмову самим з собою). Коли починаєш говорити рідною мовою, то оточуючі дивляться на тебе як на дикуна. От і виникає почуття не ту сорому, не то боязні. Як би ж то було з ким говорити! Та все ж я роблю спроби говорити на українській мові, а особливо після одержання від Вас листа. Судіть мене.<...>

Пробачте за помилки. Писати мені важкувато.

Моє ім'я та по батькові Микола Клавдійович.

З повагою Виграненко»

[Адреса і дата на конверті]:м. Жданов, 1970 р.(Виграненко, 1970)

Й ще такий лист.

«У Москві 9 травня 1970 р.

<...>я хочу викласти і поділитися з Вами деякими явищами, що переслідують наше українське суспільство, а з тим – викликають думи, емоції – особливо в молодих людей.<...>

В наш час такий процес [засвоєння мови] повинен починатися не в школі, а в сім'ї, дитсадку. В свою чергу в дитсадках виховання в

значній мірі ведеться російською мовою (а то на горі ще й покаліченою).

Де ж тоді юній несвідомій істоті причаститися мови? В школі. А в школах зараз багато педагогів-заробітчани – поети виховання переводяться. Та й у великих містах поступово вимирають українські школи. Жадоба причетності до «вищого» культурного світу змушує людей русифікуватися (підсвідомо чи свідомо)».<...>

Може це образливо про педагогів, але це вірно, бо в будівельному технікумі м. Києва вчитель української мови та літератури міг вести урок на 30 відсотків російською. Жах! Неуцтво, каліцтво молоді. Неінтелігентність в роботі.

Всілякі симпатії до рідного слова, народу, його історії підпорядковані одному слову (як продукції промислового підприємства гатункам) – націоналізм, а то ще й – український буржуазний націоналізм.<...>

Поінформованість про життя України у мене нижче задовільної, хоч я отримую газету, бо я відсутній од процесів, що мають місце в житті нашого народу.

Вчора я дізнався в «Укркниге», що видавництвам України зрізано паперу на 70 рік 40% проти 69.<...>

На цьому бувайте здорові.

Хай щастить Вам!

Іван»

[Адреса на конверті]: Москва, М-47,
в/ч 958 «Б»Шульга И. А. (Шульга, 1970).

«Добрий день Вам Василю!<...>

Ваша стаття «Джерело невмирущої криниці» написана за 28 квітня, в газеті «Літературна Україна». Так глибоко заповонила мою душу, що в мене наче здоров'я добавилось і виднокіл збільшився прочитавши її.<...>

Бо не може бути патріотом свого народу та людина, котра не знає історії та мови свого народу.<...> Той хто згадує про наше минуле і про майбутнє і бореться за його за краще життя свого народу, він є достойним сином тараса Шевченка, коли яка людина, да сходить з дороги своїх батьків – своїх предків, або не знає як любити свою Україну і свій народ треба взяти Кобзар і прочитати його <...>.

Трошки про себе, працюю на залізниці, жінка в колгоспі, я батько трьох дітей <...>.

З повагою [підпис]З.В.1970 р.

Мій адрес Чернігівська об.

Прилуцький р-он

Село Стрільники

Грицько Топтун» (Топтун, 1970)

«Шановний Василю!

2.V.70

Добрий день Вам!

<...> Щойно прочитав у «Літ. Україні» Вашу статтю «Джерело невмирущої криниці» <...> Вона схвилювала мене щирістю, відвертістю і ще, наслідуюсь сказати, громадською мужністю. Бо ж, нам на сором, у нас рідко хто наслідуюється так привселюдно, так глибоко й з такою тривогою розповідати про долю рідної мови. Аякже! Ото встане такий собі «ортодокс» і застережливо зауваже: «Ви, шановний, того... не дуже. Ви ллете воду на млин тих, як їх, що прагнуть роз'єднати нас...»

Історичний парадокс. Ми боролися за волю, за вільний розвиток своєї мови й культури. Це зазначено На скрижалях Конституції. Все формально правильно. А в житті? Наша мова не розвивається, а занепадає. Йде до того, що її спіткає доля латини. І нічого дивного, бо наша мова ніде немає вжитку. На виробництві, на вулиці (в містах) української мови не почуєш. І на селі вже починають цуратися «мужичої» мови.

<...>То де ж, Василю, наша культурна суверенність? Нащо ж нам ця вівіска, на що нам ця омана?

<...>Тож чи маємо ми право спостерігати, як під гарними гаслами завмирає джерело нашої мови, однієї з кращих серед розвинених мов?

Відповідають: ні, не маємо. То що ж нам робити? Може Ви порадите, бо я, достоту, не знаю.<...>

З повагою Микола Попель

Запоріжжя» (Попель, 1970)

Оприлюднені джерела красномовно оповідають про стан справ з викладанням української мови у закладах освіти, її використанням в установах та на виробництві, послуговуванням у побуті. Дописувачі «криком кричать» про занепад, неможливість вільного навчання та спілкування рідною мовою, більше того, про «непрестижність» «мужичої» мови.

І це загальна тенденція, адже державна політика СРСР цілеспрямовано нівелювала і применшувала значення мов союзних республік, насамперед України. Ми не мали на меті докладно дослідити кількість і співвідношення російських та українських шкіл в УРСР, а наведемо лише одну цитату з розвідки канадського дослідника І. Коляски «Освіта в радянській Україні» (1970): «Розмах русифікації у великих містах видно із статистики, складеної урядовцями міністерства освіти УРСР і досі там неопублікованої. Вона подає кількість учнів у школах з українською і російською мовами навчання в 1958–59 р. у деяких більших містах:

Місто	число учнів укр. шкіл	%	число учнів рос. шкіл	%
Київ	22,527	26,9	61,247	73,1
Харків	2,913	4,1	68,838	95,1
Одеса	4,687	8,1	52,978	91,9
Дніпропетровськ	11,056	17,4	52,306	82,6
Донецьк	894	1,2	76,286	98,8
Вінниця	4,530	33,1	9,195	67,0
Станіславів	2,693	39,4	4,143	60,6
Суми	3,800	41,7	5,307	58,3
Житомир	5,134	38,9	8,069	61,1
Хмельницький	2,867	43,1	3,786	56,9
Луганськ	1,500	6,5	21,663	93,5
Запоріжжя	8,868	26,6	24,522	73,4

Ця статистика виявляє жахливий стан: у кожному місці величезну перевагу учнів у російських школах, хоч більшість населення українська. Навіть на заході України, в такому місті, як Станіславів (тепер Івано-Франківськ), менш ніж 40% українських учнів відвідувало рідномовні школи. Так було в 1958 р. Від того часу русифікація зробила великий поступ. Про багато особливих випадків авторові оповідали вчителі, партійні службовці та інші люди. Міста Луганськ і Донецьк вже від 1964 р. не мають ні одної української школи. У Чернівцях з усіх 40 шкіл в 1965 р. лише чотири були українські. У Коломиї були дві повні середні школи, обидві російські. У всіх малих місцевостях, де до війни (*ідеться про II світову війну (1939–1945)*) були тільки українські школи, тепер рясніють російські і часто переважають» (Коляска, 1970, с. 50).

Надзвичайно промовиста і «географія» авторів наведених листів: Краматорськ, Жданов (нині Маріуполь), Запоріжжя, Чернігівська обл. Є листи з Харкова та Києва. І слова інженера з Краматорська печуть і викликають обурення через понад п'ятдесят років від написання листа: «Не хочеться акцентувати Вашу увагу на Донбасі, де до української мови ставляться не тільки не прихильно, а навіть вороже». Назви цих населених пунктів України сьогодні рясніють в новинних стрічках через трагічні події російсько-української війни.

Звичайно, із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. ситуація із рідномовною освітою, із вживанням та використанням української мови в усіх сферах життя значно покращилася. Але лише події 2014 р., Революція гідності та початок війни з росією спонукали до рішучіших дій, зокрема у царині законодавства. З 16 січня 2021 р., на тридцятому році незалежності, українська мова стала обов'язковою для надання всіх освітніх послуг. Так, набула чинності стаття 30 закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Про забезпечення функціонування української мови як державної, 2024). Лише в 2020 р. у краматорському ліцеї імені Василя Стуса, де до 2019 р. в шести класах дітей навчали

російською, перейшли на українську. Вчителі говорять, що для дітей це не так і складно, але батьки, і особливо бабусі-дідуся, задоволені далеко не всі (Щур & Горбатенко, 2020). «...Ми будемо створювати українське середовище в ліцеї і на перервах, і на уроках. Тому що, на жаль, ні в Краматорську, ні в Слов'янську у нас мовного середовища немає. І дітям, і батькам дуже важко говорити українською», – зазначає Вікторія Калініна, директорка ліцею в бесіді з кореспондентами радіо Свобода. Бабусі та дідуся, які привели внуків до школи, не задоволені переходом навчання на українську. «Негативно ставлюся. Ми російською мовою говоримо», – каже дідусь, який приїхав до внука з Торецька на перший дзвоник (Щур & Горбатенко, 2020). Нині, в умовах війни ситуація змінилася, і в тих регіонах, де закривали українські школи, доросли і діти зрозуміли згубність нехтування мовою та катастрофічні наслідки потурання «росському міру».

Висновки. Епістолярні джерела, які ми оприлюднили і дослідили, засвідчують, що процеси русифікації, вихолощення української мови та традицій, зросійщення населення мають глибоке коріння та далекоглядний план зі знищення українців як нації. Навіть попри 30-річну незалежність, через п'ятдесят років ці підступні дії призвели до повномасштабної війни росії з Україною.

В. Сухомлинський першим серед освітян у своїх педагогічних та публіцистичних творах порушив цю болючу тему, чим сколихнув громадськість, широкі кола небайдужих людей, і, можливо, зберіг у серцях і думках українців любов до рідного слова, те, що надихає нащадків і послідовників його тодішніх кореспондентів на сьогоднішню боротьбу з російським агресором, правонаступником радянської тоталітарної машини. Оприлюднення епістолярної спадщини В. Сухомлинського, надання права голосу пересічним українцям сприяє збереженню історичної пам'яті, встановленню справедливості та згуртовує нас, сучасних українців, на боротьбу з одвічним ворогом.

Перспективи подальших досліджень. Основним результатом дослідження листів як частини педагогічного та публіцистичного тексту є виокремлення нової форми розкриття педагогічної біографістики – епістолярної, що й визначає перспективи подальших наукових студій: цілеспрямований процес пошуку, відбору і аналізу змісту листів, через який розкриваються персонально-особистісні якості В. Сухомлинського, його світогляд, педагогічні погляди і підходи, система його пріоритетів і цінностей, віддзеркалюється час, в якому він жив, а також акцентуються педагогічні ідеї, актуальні дотепер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Верховна Рада України. (2019, 25 квітня). *Про забезпечення функціонування української мови як державної*: Закон України (№ 2704-VIII), редакція від 27.06.2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
- Виграненко, М. (1970, 9 вересня). *Лист (рукопис)*. (Особовий архів). (папк. 9, лист 4). Київ, Україна.
- Гребенюк, Г. (1970, 10 березня). *Лист (рукопис)*. (Особовий архів). (папк. 9, лист 3). Київ, Україна.
- Епістолярії. (2018). У *Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч.* (с. 146–150). Твори. https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Sukhomlynskyu_pokazhchyk_2018.pdf
- Коляска, І. (1970). *Освіта в радянській Україні* (І. Коляска, Пер. з англ. мови з допов. і дод.). Martin. <http://surl.li/vrmccr>
- Попель, М. (1970, 2 травня). *Лист (архівна копія)*. (ЦДАВО України). (ф. 5097, оп. 1, спр. 1108, арк. 25, 25зв, 26, 26зв). Київ, Україна.
- Сухомлинський, В. (1970, 28 квітня). *Джерело невмирущої криниці: з листа до словесника. Літературна Україна*.
- Сухомлинський, В. (2008). *Любов до рідного слова* (Г. Федорченко, Упоряд. і авт. вступ. статті). СКД.
- Сухомлинський, В. О. (2024, 4 вересня). *Джерело невмирущої криниці: з листа до словесника. Відродження*, (10), 65–69.
- Терен, В. (1970, 28 квітня). *Лист (архівна копія)*. (ЦДАВО України). (ф. 5097, оп. 1, спр. 1108, арк. 34зв). Київ, Україна.
- Топтун, Г. (1970, 3 травня). *Лист (архівна копія)*. (ЦДАВО України). (ф. 5097, оп. 1, спр. 1108, арк. 15, 15зв, 16, 16зв). Київ, Україна.
- Федорченко, Г. М. (2008). *Невмируща Криниця Василя Сухомлинського. У Василь Сухомлинський. Любов до рідного слова* (с. 5–19). СКД.
- Цюпа, І. (2024, 3 вересня). *Дорогоцінність мови нашої. Літературна Україна*.
- Шульга, І. (1970, 9 травня). *Лист (рукопис)*. папк. 9, лист 5, особовий архів, Київ, Україна.
- Adamska, I. (2023). Epistolary heritage of Panteleimon Kulish from collections of Ossolinski National Institute in Wrocław. *Rukopisna ta knižkova spadšina Ukraïni*, (31), 52–81. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.052>

Bingham, A. (2010). The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians. *Twentieth Century British History*, 21(2), 225–231. <https://doi.org/10.1093/tcbh/hwq007>

REFERENCES

- Verkhovna Rada of Ukraine. (2019, April 25). *Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi: Zakon Ukrainy (№ 2704-VIII)*, redaktsiia vid 27.06.2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> [In Ukrainian].
- Vyhranenko, M. (1970, September 9). *Lyst (rukopys)*. (Osobovyi arkhiv). (papk. 9, lyst 4). Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Hrebenuk, H. (1970, March 10). *Lyst (rukopys)*. (Osobovyi arkhiv). (papk. 9, lyst 3). Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Epistolarii. (2018). In *Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi: do 100-richchia vid dnia narodzhennia : biobibliohr. pokazhch.* (pp. 146–150). Tvory. https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Sukhomlynskyi_pokazhchyk_2018.pdf [In Ukrainian].
- Koliaska, I. (1970). *Osvita v radianskii Ukraini* (I. Koliaska, Per. z anhl. movy z dopov. i dod.). Martin. <http://surl.li/vrmccr> [In Ukrainian].
- Popel, M. (1970, May 2). *Lyst (arkhivna kopiia)*. (The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine). (f. 5097, op. 1, spr. 1108, ark. 25, 25zv, 26, 26zv). Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Sukhomlynskyi, V. (1970, April 28). *Dzherelo nevmyrushchoi krynytsi: z lysta do slovesnyka. Literaturna Ukraina*. [In Ukrainian]
- Sukhomlynskyi, V. (2008). *Liubov do ridnoho slova* (H. Fedorchenko, Uporiad. i avt. vstup. statti). SKD. [In Ukrainian].
- Sukhomlynskyi, V. O. (2024, September 4). *Dzherelo nevmyrushchoi krynytsi: z lysta do slovesnyka. Vidrozhennia*, (10), 65–69. [In Ukrainian]
- Teren, V. (1970, April 28). *Lyst (arkhivna kopiia)*. (The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine). (f. 5097, op. 1, spr. 1108, ark. 34zv). Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Toptun, H. (1970, May 3). *Lyst (arkhivna kopiia)*. (The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine). (f. 5097, op. 1, spr. 1108, ark. 15, 15zv, 16, 16zv). Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Fedorchenko, H. M. (2008). *Nevmyrushcha Krynytsia Vasylia Sukhomlynskoho. U Vasyl Sukhomlynskyi. Liubov do ridnoho slova* (s. 5–19). SKD. [In Ukrainian].
- Tsiupa, I. (2024, September 3). *Dorohotsinnist movy nashoi. Literaturna Ukraina*. [In Ukrainian].
- Shulha, I. (1970, May 9). *Lyst (rukopys)*. papk. 9, lyst 4, osobovyi arkhiv, Kyiv, Ukraina. [In Ukrainian].
- Adamska, I. (2023). Epistolary heritage of Panteleimon Kulish from collections of Ossolinski National Institute in Wroclaw. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, (31), 52–81. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.052>
- Bingham, A. (2010). 'The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians'. *Twentieth Century British History*, 21(2), 225–231. <https://doi.org/10.1093/tcbh/hwq007>

Sukhomlynska Lesya

Ph.D, Senior Researcher of the Department
of Pedagogical Source Studies and Biographistics

V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine
Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0003-3055-5392

e-mail: 1408koala@gmail.com

READERS REVIEWS ON V. SUKHOMLYNSKYI'S ARTICLE "THE SOURCE OF THE IMMORTAL WELL"

Abstract. In the article the previously unpublished readers feedback letters on V. Sukhomlynskyi's article "The Source of the Immortal Fountain" (1970) were made public and considered, and a historical and pedagogical analysis of a little-developed aspect of his pedagogical heritage was carried out – correspondence with a wide range of correspondents as a kind of reflection of public sentiments in the state sphere language policy in the USSR in the 60^s–70^s of the 20th century.

Pedagogical works that vividly represent the views of the teacher on the importance of instilling love for the native language in schoolchildren are singled out, in particular "Word for Word" (1964), "The Word of the Native Language" (1965), "The Word and Thinking" (1965), "The Path to the Flowering garden" (1969), "The Source of the Immortal Well" (1970), etc. It was found that the publication of these articles had a resonance: the author received many feedback letters regarding issues and problems with teaching the Ukrainian language in secondary schools. The article "The Source of the Immortal Well" was indicative, for which he received no less than 20 letters from different addressees. It was revealed that the correspondents of V. Sukhomlynskyi were representatives of all professions, which testifies to the sensitivity and relevance of the "language" issue in Ukraine at that time. The article quotes and analyzes those letters that most fully reflect the problems raised by the teacher. The "geography" of the correspondence between the teacher and his correspondents was also studied and its coincidence and coherence with the tragic events experienced by modern Ukraine was traced. It was established that correspondence with a wide range of addressees contributed to a constant dialogue with the reader to receive feedback and monitor the relevance of the issues raised, their impact on the public. It was found out that the above-mentioned technique "letter – answer" became an effective tool for broadcasting V. Sukhomlynskyi's important ideas and views on education and upbringing not directly, but indirectly, though, in modern language, "stakeholders". The conclusion is made about the importance of such research approaches, which reveal "history from below", provide an opportunity to comprehensively highlight the pedagogical ideas, experience, and personality of not only V. Sukhomlynskyi himself, but also of his correspondents. It was found that the epistolary heritage of the teacher is an integral part of his work, contains many original and valuable ideas, but remains understudied and needs further consideration and analysis.

Keywords. V. Sukhomlynskyi, "The Source of the Immortal Well", correspondence, native language, native language education, upbringing.